

Усупова М.К.

МАНАС БААТЫРДЫН ОБРАЗЫН БИРИНЧИ ТАЛДАГАН ОКУМУШТУУ

Усупова М.К.

ПЕРВЫЙ УЧЕНЫЙ АНАЛИЗИРОВАВШИЙ ОБРАЗ МАНАС БААТЫРА

М.К. Usupova

THE FIRST SCIENTIST TO ANALYZE THE IMAGE OF MANAS HERO

УДК:37.372/13

Бул макалада автор Манас баатырдын образын биринчи талдаган окумуштуу баяндаган.

Негизги сөздөр: эпос, образ, сюжет, манасчы, көркөм идея, прототип, көркөм портрет, гуманизм, чеберчилик, образдын тарыхыйлуулугу, эстетикалык мамиле, көркөм элес.

В этой статье автор описал первого ученого, который проанализировал образ Манас баатыра.

Ключевые слова: эпос, образ, манасчи, художественная идея, прототип, художественный портрет, гуманизм, мастерство, историчность образа, эстетическое отношение, художественное воспоминание.

In this article the author described the first scientist who analyzed the image of Manas hero.

Key words: epic, image, the famous, the artistic idea, the prototype, the artistic portrait, humanism, skill, historicity of the image, the aesthetic attitude, artistic recollection.

40-жылдардын башталышында «Манас» боюнча изилдөөлөрдүн, эпостун моралдык-этикалык, идеялык-патриоттук нарктарын, образдарын талдап түшүндүргөн эмгектердин али жарала электигинин шартынан караганда, К.Рахматуллиндин «Улуу патриот, укмуштуу Манас» (Фрунзе, кыргызмамбас, 1942-жыл) китеби дагы бир орчундуу жаңылыгы менен айырмаланат. Бул жаңылык – эпостун башкы каармандарынын образдарына тарыхта биринчи жолу кыйла эле кеңири деп айтарлык талдоолордун берилгендигинде деп эсептейбиз. Себеби буга чейин жазылган айрым бир илимий макалаларда, докладдарда (К.Тыныстанов, Е.Поливанов, Т.Байжиевж.б.) улуу эпос жөнүндө, анын идеялары тууралуу жалпыланган түрдө ой-пикирлер айтылып келген. Бирок эпостун образдарына персоналдуу түрдө эч ким токтолгон эмес. Маселен, Ташым Байжиев өзүнүн 1940-жылы «Советтик Кыргызстан» журналына жарыялаган «Манас» аттуу макаласында улуу эпосту дүйнөлүк эпостордун катарында турган улуу чыгарма катары баалап, анын жалпы адамзаттык маанидеги идеялык дөөлөттөрүн жана патриоттук мазмунун аныктап, дастанды элдик тарыхтын негизинде жаралган көркөм феномен катары даңазалаган. Окумуштуу эпосту кыргыз тилинин лексикалык байлыгын үйрөнүүнүн булагы катары эсептеп, ошону менен катар «Манасты» театралдык чыгарма деп санаган. «Манасты» кыргыз профессионал адабиятынын таянар көрөңгөсү деп эсептеген. Манасчылардын «Манасты» түш көрүп айтуу жөнүндөгү билдирүүлөрүн материалисттик

жол менен чечмелеп, манас айтуучулук өнөрдө өзүнөн мурдагылардан үйрөнүү салтынын чечүүчү роль ойнорун белгилеген. Ошондой эле, эпостун көркөмдүгү, образдык кооздугу, сүрөттөө чебердиги бир эле манасчынын эмес, бир нече манасчынын эмгегинин натыйжасы экендигин көрсөткөн. Бирок Ташым Байжиевдин аталган мазмундуу, кыйла эле көлөмдүү макаласында эпостун ошол нарктарын, идеялык дөөлөттөрүн көтөрүп алып жүргөн башкы каармандардын бирөөнүн образына да, кыска жана нуска болсо да мүнөздөмө же талдоо берилген эмес.

40-жылдардын башталышында эл оозунан жыйналып алынган Сагынбай менен Саякбайдын варианттары өзүнчө чоң, чоң китептер түрүндө жарыяланбагандыктан (айтылуу бириктирилген вариант 1958-1961-жылдарда араң жарык көргөн), ал кезде калың масса «Манастагы» каармандарды жалпысынан билгени менен алардын образдарын, иш-аракеттерин, жүрүм-турумун, кимдин кимдигин сюжеттин негизинде конкреттүү түрдө көз алдыларына элестете алышкан эмес. Ушундай шартта К.Рахматуллиндин эпостун башкы каармандарынын ар бирин мүнөздөп бериши калайык-калк үчүн өзүнчө бир ачылыш болгон. Ырас, Василий Радловдун 1885-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрүнө» арнаган «Кириш сөзүндө» Манас баатырдын образы жөнүндө учкай ой айтылгандыгын эскерүүгө тийишпиз. Бирок В.Радловдун орусча жазылган ою 1940-жылдарда кыргызчага которулган да, элге жеткен да эмес.

К.Рахматуллин эпостун Манас, Кошой, Бакай, Алмамбет, Каныкей, Чубак, Сыргак сыяктуу эпикалык сюжетти «атлант» сыяктуу тиреп турган борбордук каармандардын ар биринин образдарына конкреттүү токтолгон. "Эми кыргыз эли өзүнүн сүйкүмдүү чыгармасында ал баатырларды кандай сонун сапаттар менен элестеткенин, ал окуяларды кандай чебердик менен кооздоп сүрөттөгөнүн көрүп өтөлү» - деп (34-бет) баштаган сөзүн автор.

К.Рахматуллин эпостун окуяларынын тарыхыйлуулугу көз карашынын таасири менен Манастын образына келгенде, биринчи эле анын турмуштук-тарыхый прототиби барбы деген суроону коюп, бул соболго өзү мындайча жооп берет: «Баарынан мурда Манастын өзү тарыхта болгон адамбы же аны эл ойлоп чыгарганбы? Тарыхый материалдарда Манас аттуу адамдын, Манас деген баатырдын же хандын болгону жөнүндө маалымат жок. Бирок Кашкар жагында, Сибирьде, Индияда, кала берсе кавказда

Манас аттуу жер, суу бар экендигин көрөбүз. Таласта да Манастын күмбөзү деген мазар бар.

Ошентип, Манас деген адам тарыхта айтылбайт. Бирок, балким, Манас деп аталбаса да, «Манаста» айтылган чабуулдарды баштап, Манас өңдөнүп, кыргыз элине жетекчилик кылган баатыр болгон «Манасты» изилдеген жолдош Аvezев менен тарыхчы жолдош Бершмандын изилдеген материалдарына караганда, кыргыздар уйгурлар менен 20 жылдык уруш жүргүзүп, аларды жеңген кезде, кыргыздарды баштап жүргөн атактуу баатыр болгон жана ал ошо кезде өлгөн. Жолдош Бершмандын тапкан материалына караганда ал баатырдын аты Яглакар болгон. Эгерде ал согуш «Чоң Казат» болсо, ага жетекчилик кылган адам, башкача айтканда, Яглакар каган Манас болууга тийиш» (Рахматуллин К., Көрсөтүлгөн китеби, 35-36-беттер). Бул цитатадан К.Рахматуллиндин Манастын тарыхта болгондугуна, бир убактарда жашаган инсан экендигине ишенгендиги, бирок мезгилдин өтүшү менен бара, бара турмуштагы Манас эпикалык Манаска айланып кеткендигин туюнгандыгы көрүнүп турат. Андан ары ал Манастын образын тарыхый-социологиялык категориялар менен эмес, көркөмдүктүн закону менен талдайт, башкача айтканда, Манастын образына тарыхчы катары эмес, адабиятчы катары мамиле жасайт. К.Рахматуллин минтип жазат: «Кыргыз эли өзүнүн өткөн замандагы боштондук үчүн күрөшүн кандай урматтап, эсинде сактап келсе, ал күрөштүн тирүү элеси болгон баатырларды да ошондой эле кооз кылып сүрөттөйт. Булардын ичинде эң кооз, эң жетилген элес, албетте, Манастын элеси. Манас дүйнөдө теңдеши жок баатыр» (Ошондо, 37-бет).

Автор бул жерде «кооз сүрөттөө», «Манастын кооз элеси» жөнүндө сөз кылып жатат. Демек, көрүнүп тургандай, К.Рахматуллин Манастын образына эстетикалык мамиле жасап, көркөмдүктүн категориясы менен ой жүгүртүп жатат. Ушундан улам изилдөөчү Манастын образын жалпыланган тип катары санап, «Кыргыз эли өзүнүн эң жакшы сапаттарын Манаска берген» деп жазып отурат.

Автор Манастын образын талдоодо абстрактуу ой жүгүртүүлөргө жол бербөөгө, талдоону эпостун текстине негизденип жүргүзүп, далилдеринин предметтүү болушуна умтулат. Манас бала кезинен эле бөтөнчө тентек, шок, тайманбас болуп чыккандыгын, бирок ары жагында, дээринде акыл-эси да күчтүү болуп, айлана-тегеректе ким дос, ким душман экендигин эрте баамдап, патриоттук сезими эртелеп ойгонуп, катылган душмандарды өспүрүм кезинде эле кыйратып жеңип, басса-турса эзилген, чачылган кыргыз элин чогултууну, зордук-зомбулуктан куткарууну ойлонгондугун, акыры ата-бабаларынын жерин баскынчы жоодон бошотуп, «Кулаалы жыйып куш кылып, курама жыйып журт кылып» улуу мүдөөгө жеткендигин, кыскасы, Манастын мекенчилдик ишмердигинин маңызын туура жана ынандуу ачык көрсөткөн. К.Рахматуллин башкы каармандын бир гана теңдешсиз баатырдыгына, алп күчүнө жана мекенчилдигине басым

койбой, анын личностугун ар тараптуулугуна көңүл буруп, Манасты сүйүктүү жолбашчы, колбашчы, акылман, көрөгөч жетекчи, адилеттүү, ар намыстуу эр жүрөк жоокер, ошону менен бирге көпчүлүктүн, элдин кызыкчылыгы дегенде эч кимди аябай турган каардуу адам катары мүнөздөгөн. К.Рахматуллин биринчи жолу Манастын образынын гуманизмин жана универсалдуулугун баса көрсөткөн окумуштуу катары тарыхта калат деген ойдобуз.

Изилдөөчүнүн Манастын образын талдоосунун дагы бир өзгөчөлүгү – бул К.Рахматуллиндин баатырды инсан катары, анын тышкы физический турпаты менен ички рухий турпатын биримдикте ачып берүүгө аракет кылгандыгында. Автор Манастын тышкы келбетин окурмандарга элестетүү үчүн эпостун жарыкка чыга элек кол жазма текстинен манасчынын төмөнкү мүнөздөмө портретин алдыга тарткан:

«Кайратың көрсөң кара тоо,
Катылган бенде калбайт соо.
Айбатың көрсөң Ала-Тоо,
Асылган калбайт аман-соо.
Болжолуна карасаң,
Болот өчпөс кара таш.
Күрсү тийсе оюлгус,
Туюк сөөк, чулу баш.
Адам уулу тик баккыс,
Ачуулана калганда
Ажыдаар түрү бар.
Сакалы саадак кабындай,
Мурутун сайса өткөндөй,
Букардыктын шабындай.
Ызгарлуу айткан сөзү бар,
Шыркыраган ширенди.
Кызыл жалын көзү бар...»

Биринчи жолу жарыяланып жаткан мындай уникалдуу бейне менен таанышуу окурмандар массасына кызыктуу жана таңгалычтуу болгондугу талашсыз. Андан ары автор Манастын сырткы айбат-сымбатын өз сөзү менен мындайча кошумча коментариялап берет:

«Манас айбаттуу, сымбаттуу, сүрдүү адам. Манаска кол салабыз деп келген далай-далай баатырлар, Манас кылчайып бир карап койгондо эле, анын сүрүнө жүрөктөрү түшүп, ага даай албай калышат. Манастын айбатын көргөндө коркуп кетип, өлгөндөрү да болот. Манастын сүрүнөн адамдар эмес, жырткыч айбандар да коркот. Маселен, Манас Алоокенин ордосуна барганда, ал Манаска өзүнүн багып жаткан жырткыч айбандарын көрсөтөт. Манасты өлтүрүү максаты менен, аны айбандардын ичине киргизип жиберет. Анда арстан, жолборс, ажыдаар жана мамонттор болот. Бирок алар Манаска батынып тие албай, шыйпаңдашып басып калышат. Жалгыз мамонт гана Манасты көздөй качырып калат, бирок Манас аны башынан 5-6 айландырып, көтөрүп жерге бир уруп өлтүрөт.» (Ошондо, 43-бет). К.Рахматуллин өзүнүн мисалга келтирген жогорудагы ыр жолдору менен жана автордук түшүндүрмө мүнөздөмөлөрү аркылуу Манастын тышкы көрүнү-

шүн, сүрүн, күч-кайратын, бир сөз менен айтканда, анын эпикалык кереметтүүлүгүн кыска, нуска түрдө жеткиликтүү, таасирдүү кылып, өзүнүн китебинин атындагыдай «укмуштуу Манас» экендиги окурмандарга жеткире алган десек болот.

Ошону менен бирге, К.Рахматуллин үчүн баатырдын тышкы портретин тартуу гана эмес, Манастын ички жан дүйнө кереметин, рухий сулуулугун окурмандарга элестетип берүү да маанилүү болгон. Ушундай максат менен автор Сагымбай Орозбаковдун вариантынан төмөнкү классикалык кайталангыс саптарды сууруп чыккан:

«Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Оводогу булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай-күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй...»

Ушул саптарды мисалга алуу менен К.Рахматуллин бул ички бейнеден Манастын жан дүйнөсүнүн «эң сүйкүмдүү элеси» көрүнүп тургандыгын белгилеген. Манасты адат катары, айкөл деп мүнөздөйбүз. Манастын айкөл руху, ички жан дүйнө сулуулугу жана улуулугу Сагымбай манасчынын дал ушул укмуштуу керемет көркөм жана эч нерсеге салыштырып болбос чебер саптарында даңазалангандыгын К.Рахматуллин көрө билген. Бул жерден К.Рахматуллиндин көркөм табити, поэтикалык кооздукту сезе билген эстетикалык туюму өскүлөң болгондугу байкалып турат.

Кыскасын айтканда, К.Рахматуллин эпостун башкы каарманынын образын талдоодо Манастын тышкы жана ички касиеттерин биримдикте бутага алып, анын толук портретин тартып берүүнү принцип катары карманып, мунун натыйжасында кыйла эффективдүү натыйжага жетишкендиги көз көрүнөө.

К.Рахматуллин муну менен гана чектелип калбастан баатырдын колдонгон курал-жарактарын жана минген тулпарын Манастын образынын ажырагыс атрибуттары катары интерпретациялаган. Автор «ортосу болот, оозу албарс, кароолу да жаал, огу ажал» Аккелтеси «ташкөмүргө таптаган, как ыргайга саптаган, чагарагын алтын сомдогон, чапкан жоосу оңбогон» Айбалтасы, «тоону чапса таш кескен, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен» Кылычы, беш жүз батман салмагы бар Күрсүсү, «камыш кыйып каптаган, тарамышка саптаган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган» Сыр найзасы, «желип кетсе жүрүшү, жебенин огун аткандай» Аккуласы Манастын күчүнө күч кошуп, жеңиштерине өбөлгө болгондугун баса белгилеп, атайылап сөз кылган. Чындыгында эле, бул аталган буюмдарсыз, Аккуласыз Манасты элестетүү кыйын. Бир сөз менен жыйынтыктап айтканда, К.Рахматуллин өзүнүн талдоосунда Манас баатырдын образын анын бардык ички-тышкы сапаттары менен бирге, урунган согуштук аспаптары, минген аты менен чогуу комплекстүү карап, анын бейнесин бир бүтүндүккө элестетип берүү далалатын жасаган. Ошону менен бирге Манастын образынын эң башкы доминанты жана негизги пафосу – бул анын Ата журттун боштондугун, кыргыз элинин эркиндигин туу кылган патриоттуулугунда экендигин баса көрсөткөн. К.Рахматуллиндин манастануудагы биринчи сиңирген кызматы – бул анын Манастын образынын алгач жолу салыштырмалуу түрдө кеңири талдап, анын рухий, моралдык-этикалык, мекенчилдик сапаттарын кыйла көрсөндүү жана ынанарлык даражада ачып бергендигинде. Бул Манастын образын адабият таануучулук аспектен анализге алган алгачкы саамалык. Эмгек ушунусу менен да баалуу.

Адабияттар:

1. Рахматуллин К. «Улуу патриот, укмуштуу «Манас».- Ф., Кыргызмамбас, 1942-ж.
2. Манас эпосу жөнүндө. - Б., 1994-ж.
3. Манас. - Ф., 1958-ж
4. Манас. - Ф., 1959-ж
5. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. В кн. Энциклопедический феномен эпоса "Манас", Б., 1995.
6. Юнусалиев Б. Кириш сөз. Китепте: Манас, I том, Ф., 1958.

Рецензент: филол.и.к., Ибраимов К.